

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – 20

ОКСАНА МАЦЬКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ — Україна

LINGWOKULTUROLOGICZNE INTERPRETACJE SŁOWNIKA JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO – 20

OKSANA MAĆKO

Narodowy Uniwersytet Kijowski imienia Tarasa Szewczenki, Kijów — Ukraina

STRESZCZENIE. W niniejszym artykule podkreślono, że nowy *Słownik języka ukraińskiego w 20-tu tomach* jest rzetelnym źródłem zasobów informacyjnych, edukacyjnych, naukowych oraz kulturalnych; słownik w konsekwentny sposób odzwierciedla aktualizację współczesnego ukraińskiego języka literackiego, dokonującą się wskutek zmian na niepodległej Ukrainie: zaprezentowane zostały nowe słowa, znaczenia, formy gramatyczne w tradycyjnych i ogólnoużywanych słowach, zapożyczenia, pasywizacja i aktywizacja leksemów, intensywny proces tworzenia neologizmów, utrwalonych związków wyrazowych. Podjęta została również próba analizy „Indeksu związków wyrazowych” niniejszego Słownika, który zaprezentowany został w postaci źródła zasobów naukowych dla prześledzenia szeregu zagadnień teoretycznych z zakresu semantyki leksykalnej i gramatycznej, lingwokulturologii, socjolingwistyki.

CULTURAL-LINGUISTIC INTERPRETATIONS OF THE DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE – 20

OKSANA MATS'KO

Kyiv Taras Shevchenko National University, Kyiv — Ukraine

ABSTRACT. The article ascertains that a new Dictionary of the Ukrainian language in 20 volumes is an authorized source of informational, educational, scientific and cultural resource; the Dictionary gradually reflects renovation of modern Ukrainian literary language caused by the changes in independent Ukraine: new words, meanings, grammatical forms, borrowings, passive and active lexemes, intensive formation of neologisms, set expressions – all these have been included into the dictionary. The attempt has been made to analyze “Index of Word Combinations” that is represented as a scientific resource for analysis of certain questions connected with lexical and grammatical semantics, cultural linguistics, sociolinguistics.

Словник української мови у 20-ти томах є давно очікуваною, бажаною і обнадійливою подією не тільки для високої академічної науки, але й для малої академії, середньої освіти та молоді перспективної вишівської науки (бакалаврів, магістрів, аспірантів, докторантів), науково-педагогічних працівників вишів, науковців усіх сфер людського пізнання в Україні, а також для українців за її межами, та плекальників і шанувальників української мови як культурно-мистецького національного скарбу¹.

Основною передумовою видання нового тлумачного *Словника української мови у 20-ти томах* стало значне оновлення сучасної української літератур-

¹ *Словник української мови*, у 20 тт., Київ 2010, т. 1, 911 с.

ної мови і науки про неї² в результаті суспільно-політичних, економічних, культурологічних змін у незалежній Україні: нові ідеологеми й постулати, свіже на теми дня фраземотворення, актуалізація нових значень і граматичних форм у традиційних і загальноновживаних словах, запозичення і засвоєння іншомовних слів, пасивізація окремих лексем, активізація лексичної й синтаксичної деривації, інтенсивне творення неологізмів від традиційної і новозапозиченої лексики (*автівка, блог, вебка, телемарафон, найопозиційніший, онлайнвий, есемеска, мобіллка*) та ін.³

Процеси розвитку української державності, українського суспільства, а разом із цим і розвитку української лінгвістики та лінгводидактики спонукають мовознавців-освітян до інноваційного осмислення й переосмислення лінгвометодології, залучення даних нових наукових парадигм та до пошуку таких інтегративних програм, навчальних методів і форм, у яких були би природними життєві мовленнєві ситуації і виокремлювалося індивідуальне мовлення. Це необхідно для того, щоб у процесі навчання мови одночасно здійснювалося і мовне виховання та формувалося в учнів і студентів усвідомлення доцільної позитивної мовної поведінки, вироблялася потреба в постійній педагогічній самоосвіті засобами саме української мови як мови фаху⁴.

Інформативність лінгвістичного матеріалу *Словника української мови у 20 томах* як лексикографічної системи дає змогу стверджувати, що він виступає джерелом величезного інформаційного, освітнього, наукового та культурного ресурсу, який спрямовано на маніфестацію передусім лінгвістичних даних, за допомогою яких лексичні одиниці вписуються в систему мови на всіх її рівнях — і формальних, і змістових⁵, а також даних про багатівкове буття українства та його мовних контактів з найближчими сусідами: поляками, словаками, чехами, угорцями, литовцями, росіянами та іншими етносами.

У *Словнику української мови – 20* значно поповнено реєстр, більше, ніж у два рази, зокрема й завдяки введенню багатьох загальнономовних неологізмів і значного масиву лексики конфесійної царини, відроджених питомих українських слів, вилучених у радянську добу, живої розмовної мови, різногалузевої термінології та номенклатурної лексики, слів із лінгвальної практики української діаспори багатьох країн тощо.

Широка картина сучасного мовного простору в лексикографічній системі *Словника* відкриває значні можливості не лише для користувачів української мови — шанувальників рідного мовлення, а й для охочих до наукового осмислення інноваційних процесів у фраземно-текстовій, лексико-семантичній, морфо-словотвірній та граматико-синтаксичній системах української мови, лінгвокультурологічних інтерпретацій, вияву основних тенденцій та шляхів її розвитку, з'ясування причин виникнення цих змін та їх характеру⁶.

Окремої уваги у тлумачному *Словнику української мови у 20-ти томах* заслуговує досить незвична подача усталених словосполучень. Вони подаються за лексикографічною традицією після лексичних значень реєстрового слова і після ілюстрації їх, тобто після основної частини словникової статті. Укладачі вважають, що „розроблення всіх типів словосполучень (...) становить само-

² В. А. Широков та ін., *Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії*, Київ 2010, с. 6.

³ О. О. Селіванова, *Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми*, Полтава 2008.

⁴ О. О. Селіванова, *Зазнач. праця*, с. 7.

⁵ В. А. Широков та ін., *Зазнач. праця*.

⁶ Н. В. Гуйванюк, *Слово — Речення — Текст, Вибрані праці*, Чернівці 2009, с. 14.

стійний розділ словникової статті⁷. Наприклад: *Абсурд*, у, ч. Безглуздя. Нісенітниця. Коли тільки переклад написаний доволі граматично і не грішить надто видними абсурдами, знаходяться редактори (...), що надрукують його (І. Франко). Багата держава, яку утворюють бідні люди — абсурд! Держава не може будувати свій добробут на бідності й обдертості своїх громадян (О. Довженко). Абсурдизм навряд чи можна зрозуміти в його власних термінах, тому що розуміння — це осмислення, а осмислення — пряма протилежність абсурду (за наук.-попул. літ.).

Доходитьи / дійти до абсурду див. *доходитьи*. *Театр абсурду* див. *театр*⁸.

Але окрім такої традиційної подачі, при опорних словах стійкі словосполучення ще подаються сукупно, вилученими з реєстрових статей. У кінці першого тому запропоновано повний реєстр „Покажчик словосполучень”, сформований з усіх томів *Словника української мови – 20*⁹. Він складається з чотирьох типів одиниць за такою схемою: 1) стійке словосполучення; 2) словосполучення-еквіваленти слова; 3) термінологічні словосполучення; 4) фразеологічні словосполучення. Для трьох останніх типів словосполучення подано відповідні позначення: стійкі словосполучення-еквіваленти слів — кружечок (○); термінологічні словосполучення — трикутник (Δ); фразеологічні словосполучення — ромб (◇)¹⁰.

Можна сприймати такий поділ усталених словосполучень або не сприймати, оскільки усі фразеологізми є у словникових статтях за реєстром томів і за потреби там їх можна знайти. Та не можна не визнати того факту, що таким поданням проблемного в науковому сенсі класу мовних одиниць — (на це вказують визначення: усталених, напівусталених, стійких, нерозкладних) словосполучень — укладачі *Словника української мови – 20* — лексикографи (лексикологи, термінологи, фразеологи) пішли назустріч користувачам *Словника*, особливо молодим мовознавцям, дослідникам Малої дитячої академії, школярам, студентам, бакалаврам, магістрантам та й докторантам, запропонувавши, по суті, вже сформовану класифікацію усталених словосполучень.

Такий поділ (класифікація) синтаксису художньої, наукової й розмовної мови¹¹ надає підстави для роздумів, дискусій, оскільки він торкається питань живого мовотворення, таких семантичних станів мовних одиниць (лексем), у яких ще не хитнулися терези в певний точний вид усталеності значення.

Перша група репрезентована в *Словнику української мови – 20* стійкими словосполученнями, що є „усталеними у своєму лексичному поєднанні зворотами і відтворюються в процесі спілкування як неподільні мовні одиниці, в яких можлива незначна десемантизація одного з компонентів”¹². Отже, і стійкість такого словосполучення ще не значна, хитка. Цей тип стійких словосполучень ілюструється у *Словнику* прикладами: *груба їжа* — проста, важка для травлення їжа; *кишенькові гроші* — гроші на дрібні витрати¹³. Але де та міра „незначної десемантизації” в епітетах *груба їжа* і *кишенькові гроші*, що їх усталоє? Може, це ще не узвичаєні напівусталені словосполучення, і вони перебувають у стані „напівсуху” від вільних до усталених словосполучень?

⁷ *Словник української мови*, у 20 тт., Київ 2010, т. 1, с. 24.

⁸ Там само, с. 80.

⁹ Там само, с. 718–846.

¹⁰ Там само, с. 24.

¹¹ Н. В. Гуїванюк, *Зазнач. праця*, с. 186.

¹² *Словник української мови*, у 20 тт., Київ 2010, т. 1, с. 24.

¹³ Там само.

До першої групи стійких словосполучень віднесені подібні й аналогічні приклади лінгвокультурологічної інтерпретації: *ангел-хранитель*¹⁴, *ангел-охоронець*, *багата кутя*¹⁵; *астрономічні числа (цифри)*¹⁶ — у значенні “великі”; *блошиний ринок*¹⁷; *бальзаківський вік*¹⁸; *козацьке бароко*; *мазепинське бароко*; *українське бароко*¹⁹; *почесні батьки*²⁰; *межа бідності*²¹; *борода лопатою*; *борода цапом*; *зелений борщ*²²; *брати по серцю й крові*²³ та ін.

Серед стійких словосполучень, віднесених до першої групи, є такі, що мали б місце у третій групі — серед термінологічних словосполучень: *музичний альбом*, *альтовий голос*, *амбулаторна картка*²⁴, *анатомічний препарат*²⁵; *високий бал*; *низький бал*; *прохідний бал*²⁶; *болонський процес*²⁷; *екологічна безпека*; *експертне бюро*²⁸; *зворотня адреса*²⁹.

Друга група стійких словосполучень, названа еквівалентами слова, містить своєрідні перифрастичні словосполучення, рівнозначні слову. Вони є „цілісними усталеними відтворюваними одиницями, що прирівнюються до лексико-граматичних класів (частин мови) із властивими для них лексичними значеннями без десемантизації компонентів”³⁰. Після еквівалента подається назва частини мови з семантичним відповідником, наприклад: ○ *Більше (більш) того, що (...)* у знач. присл. — скоріше, швидше, ймовірніше; ○ *До безмежжя, у знач. присл.* безмежно, безкінечно; ○ *Надавати допомогу, у знач. дієсл.* — допомагати³¹. Останнім часом живе українське мовлення під впливом офіційно-ділового стилю частіше стало послуговуватися такими еквівалентами слів: замість *допоможу* кажуть *надам допомогу*; замість *підтримаємо* — *надамо підтримку* та ін.

Стійких словосполучень, що є еквівалентами слів, у словнику дуже мало: ○ *Більше (більше того, що (...)) див.* більше; ○ *Більш за все < Більш усього > < Більш всього > див.* більше; ○ *Тим паче (більше), що (...)* див паче³²; *зняти / зняти шапку (брить, капелюх і т. ін.)*³³.

Третю групу стійких словосполучень складають терміни й термінологічні словосполучення, що означають загальнонаукові терміни або наукові поняття в різних і конкретно в кожній окремій галузі наук, тому вони є елементами відповідних галузевих терміносистем, наприклад: *Δ абсолютна величина числа*, *абсолютна істина*; *абстрактна лексика*; *авансовий звіт*; *авторська*

¹⁴ Там само, с. 722.

¹⁵ Там само, с. 725.

¹⁶ Там само, с. 724.

¹⁷ Там само, с. 725.

¹⁸ Там само, с. 726.

¹⁹ Там само, с. 727.

²⁰ Там само, с. 728.

²¹ Там само, с. 733.

²² Там само, с. 742.

²³ Там само, с. 743.

²⁴ Там само, с. 721.

²⁵ Там само, с. 722.

²⁶ Там само, с. 726.

²⁷ Там само, с. 741.

²⁸ Там само, с. 772.

²⁹ Там само, с. 778.

³⁰ Там само, с. 24.

³¹ Там само, с. 24.

³² Там само, с. 735.

³³ Там само, с. 746.

шко́ла, а́вторське пра́во, а́вторське свідо́цтво; а́збука Мо́рзе; а́комода́ція о́ка; безго́тівко́вий грошо́вий обі́г, каре́льська бере́за, класична (греко-римська) боротьба́.

Збільшення реєстру Словника української мови майже вдвічі відбулося, окрім інших шляхів, ще й унаслідок значного поповнення його науковою лексикою, переважно новими термінами й термінологічними словосполученнями, що утворилися з уже відомих слів:

*Заморо́жені акти́ви, лікві́дні акти́ви, матеріа́льні акти́ви, нелікві́дні акти́ви, мертві́ активи, нематеріа́льні активи, нефі́нансові активи, фі́нансові активи́*³⁴.

*Акти́вний бала́нс, бала́нс ба́нку, бала́нс ва́рності, бала́нс ви́робни́чих поту́жностей, бала́нс держа́вного бю́джету, бала́нс до́ходів і ви́да́тків, бала́нс обі́гових ко́штів, бала́нс підприє́мства, бухга́лтерський бала́нс, во́дний бала́нс, за́ключний бала́нс, зві́тний бала́нс, пасивний бала́нс, тепло́вий бала́нс*³⁵.

*Акти́візаці́йний ана́ліз, гібри́дологі́чний ана́ліз, дистрибу́тивний ана́ліз, екзистенціа́льний ана́ліз, кі́лькісний ана́ліз, кла́стерний ана́ліз, компо́нентний ана́ліз, крапли́нний ана́ліз, матема́тичний ана́ліз, мікрохі́мічний ана́ліз, пробі́рний ана́ліз, психо́логічний ана́ліз, рентге́нівський ана́ліз, рентге́нострукту́рний ана́ліз, спектра́льний ана́ліз, які́сний ана́ліз*³⁶.

Це свідчить про те, що в останні 20 років прискорився науково-технічний прогрес, відбуваються інтенсивні дослідно-апробаційні, інноваційно-аналітичні процеси у всіх сферах життя Української держави: в суспільстві, політиці й ідеології, у всьому спектрі наук (від науки Землі до мистецьких і медійних), виробництві, управлінні й господарюванні. Низка наук збільшила свою лексику в кілька разів: фармацевтика — майже в 11 разів; фінансова справа — в 7, математика — 5,8; медицина — 5,4; біологія — 6,7, зоологія — 16, електрика — 5, лінгвістика — 2,5³⁷.

До четвертої групи усталених словосполучень відносять фразеологічні вислови. Відомо, що під фразеологізмами прийнято розуміти стійкі мовні одиниці — словосполучення, що виражають специфічні фразеологічні значення, які виникають і формуються в процесі метафоричного переосмислення вільних словосполучень³⁸, тому їх значення не співвідносяться з конкретними лексичними значеннями слів, що складають ці словосполучення: *намилити шию* — покарати³⁹, *байдики бити* — нічого не робити, ледарювати, марнувати час⁴⁰; *пасти задніх* — бути позаду всіх, відставати або поступатись у чому-небудь⁴¹; *тримати в курсі* — постійно інформувати⁴².

Фразеологічні словосполучення, як відомо, не створюються щоразу в процесі живого мовлення, як вільні словосполучення, а відтворюють за традицією постійний склад своїх компонентів, виступаючи одним членом речення (*Я байдики б'ю* — гуляю).

³⁴ Там само, с. 720.

³⁵ Там само, с. 726.

³⁶ Там само, с. 721.

³⁷ Там само, с. 57.

³⁸ О. О. Селіванова, *Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти)*, Київ–Черкаси 2004, с. 5.

³⁹ *Фразеологічний словник української мови*, Київ 1999, кн. 2, 980 с.

⁴⁰ Там само, кн. 1, с. 23–24.

⁴¹ Там само, с. 609.

⁴² Там само, кн. 2, с. 896.

Лексикографічна характеристика фразеологізмів у *Словнику української мови* – 20 подана за формально-граматичними ознаками⁴³, тобто за головними (керівними) компонентами складників фразеологізму. У передмові *Словника* його номіновано незалежним у граматичному плані компонентом. Практично це означає, що реєстровою формою переважної більшості фразеологізмів є вихідна (перша, основна) частиномовна форма опорного слова (для іменника — називний відмінок: *агнець Божий*, *Адамові діти*⁴⁴; *березова каша*⁴⁵; як *билина* (*билинонька в полі*)⁴⁶; *білі мухи*⁴⁷; для дієслів — інфінітив: *підмочувати авторитет* (*репутацію*); *піднімати* (*підіймати*) *престиж*⁴⁸; *бачити наскрізь*⁴⁹; *не бачити світу білого* (*Божого*)⁵⁰; *бити байдики*⁵¹. Для прикметникових та дієприкметникових фразеологізмів вихідною реєстровою формою є називний відмінок однини або називний відмінок множини: *білий світ*, *біла кість*, *біла ворона*, *біле золото*⁵².

У покажчику подаються під реєстровим словом усі можливі лексикограматичні форми фразеологізмів, особливо з пейоративною ознакою: *бісова* (*проклята, собача*) *душа*; *де в біса* (*в чорта*); *до біса*; *бісові* (*вражі*) *діти*; *послати до біса*⁵³.

Цікаво, але не повністю вмотивовано поділ словосполучень зі словом *брова*⁵⁴. До першої групи (“з незначною десемантизацією”) віднесено стійкі словосполучення *високі брови*; *крилаті брови*; *низькі брови*; *шнуровані брови*; *брови здвинулися*; *брови сходяться/зійшлися*; *брови як шнурочок*; *метнути бровами*; *здвоювати брови*. До четвертої групи віднесено тільки три позиції: *моргати бровами*; *брови полізли на лоба*; *здиблювати / здибнути брови*. Очевидно, словосполучення *брови як шнурочок* також є фразеологізмом, до того ж класичним. Це засвідчує українська народна творчість, живе мовлення, фіксує *Фразеологічний словник української мови: Шнурочки: як шнурочки*, з сл. *брови*. Рівний, тонкий. Лічко як *каліна*, *брови* як *шнурочки*. *Очі чорні*, ще *чорніші осінньої ночки* (С. Руданский); *як шнурочок*: *Очі* — як *черночок*, *брови* як *шнурочок* (С. Васильченко)⁵⁵.

Покажчик словосполучень, власне його наповнення, увиразнює проблему метафоризації і фразеологізації сучасної української мови, зокрема на прикладах таких лексем-лінгвокультурем: як *Бог*, *серце*, *душа*, *око*, *воля*, *добро*, *зло*, *чорт*, *брати* — *взяти*, *дорога* та ін.

Спроба оглянути „Покажчик словосполучень” тлумачного *Словника української мови в 20 томах*, що розміщений у першому томі⁵⁶, підтвердила висловлену раніше думку, що такий покажчик дуже потрібний як науковий ресурс для постановки й з’ясування низки теоретичних питань з лексичної і граматичної семантики, лінгвокультурології, соціолінгвістики.

⁴³ *Словник української мови*, у 20 тт., Київ 2010, т. 1, с. 25.

⁴⁴ Там само, с. 719.

⁴⁵ Там само, с. 731.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само, с. 735.

⁴⁸ Там само, с. 719.

⁴⁹ Там само, с. 729.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само, с. 731.

⁵² Там само, с. 734.

⁵³ Там само, с. 736.

⁵⁴ Там само, с. 746

⁵⁵ *Фразеологічний словник української мови*, Київ 1999, кн. 2, с. 967.

⁵⁶ *Словник української мови*, у 20 тт., Київ 2010, т. 1, с. 718–846